

ДУШАН КОСТИЋ

R

СУТЈЕСКА

»СВЈЕТЛОСТ« САРАЈЕВО

РОМАН СУТЈЕСКА ДУШАНА КОСТИЋА

Ратни дани Сутјеске и Зеленгоре су оно колективно искуство наше народа, страдања и побједе, једне пјесме коју је живот исписао:

»Док Сутјеска вода тече
Умријети Сава неће...«

Вода је вјечна. Не може да умре. Тако је и с човјеком ако његова јуначка дјела припадају отаџбини. Легендарни јунак Сава Ковачевић – херој са Сутјеске, вјечан је, дио нас и данас. О Сутјесци је створено много пјесама, прича, репортажа, књига. О њој су филмови снимљени. Њено је име златним словима урезано у историји наше народноослободилачке борбе и побједе над фашизмом и домаћим издајницима.

И црногорски писац Душан Костић је написао вриједан роман *Сутјеска* (1958). Њему то није било тешко, јер је рат искусио као партизан: једва да је имао 24 године (рођен је 1917. године – у Пећи) када је земљи запријетила опасност од фашизма. Члан Комунистичке партије од 1940. године, Костић одлази у партизане и ратује од прве устаничке пушке до ослобођења Југославије. Поред романа *Сутјеска*, Душан Костић је написао још два романа с темом из рата, *Глува пећина* (1956) и *Модро благо* (1963). Као и у *Сутјесци*, и ту су главни јунаци дјеца и одрасли, омладинци и старци. Костић је објавио и више збирки пјесама, приповједака и репортажа у којима је објединио ратно искуство, средио утиске, изнисио револуционарна опредјељења партизана и њихових симпатизера. Спојивши историјску и умјетничку истину, протумачио је рат – његово насиље и ужас, остајући истовремено писац за одрасле и младе.

О чему Костић прича у роману *Сутјеска*?

Тешко је дати један одређен и кратак одговор на ово питање. Али, када се пажљивије прочита *Сутјеска*, толико тога остане у нама да смо обогаћени једним искуством, једним сазнањем о рату и недаћама које он доноси. Ако желимо најједноставније да продремо у суштину ове надахнуте књиге, рећи ћемо: Душан Костић прича о људским судбина- ма у ратном вихору, и о томе како је рат неумољив, али како истински људи и у најтежим тренуцима свога живота остају нesalomљиви. Костић

ПРИРЕДИО
ИСО КАЛАЧ

тићеве личности су патријархалне, храбре, пркосне, поносне и вјерују у побједу. И док их Нијемци држе везане – у жицама, по шталама и пољима, док их понижавају, оне су побједници самим тим што њихово унутарње биће није пољујано, сломљено, покорено. Живот није бајка, поготово рат. Знају то Костићеви јунаци. Они посрђу и дижу се, али никада не губе вољу за животом.

Радња овог садржајног и драматичног романа одвија се у селу Благуњу, по његовим врлетима и шумама. Свједочећи о бурним догађајима, Костићево причање расте у више праваца. Њега појачава, усмјерава и усковитлава рат. Ботати су описи природе, опитомљени – оживљени стилском и језичком свјежином и пуноћом:

»Горе су једва почињали да руде врхови Маглића и вучевске стијене; над њима је, у плавилу неба, треперила још покоја закашњела звијезда, а увалом у којој је дријемало село Благуње лијено су се вукли бијели чуперци магле чекајући на сунце да их извуче у висине, у облаке.«

Овдје је, поред осталог, персонификација доведена до савршенства: *дријемало село, Благуње (...)* бијели чуперци магле... Као да је село, на пример, уморно дијете – поспано, човјек жељан одмора и сна. А магла има бијеле чуперке – као дјевојчица која чека да је сунце помилује и подигне у висине. Разумљиво, таквих описа и придавања неживим стварима особина људских бића има више. У томе је и драж самог романа Сутјеска.

Личности романа дијеле се на позитивне и негативне. Нијемци, дрски освајачи, боре се да силом освоје туђу земљу. Партизани су узвишили ослободитељи наше земље. Они су уморни, гладни, испијени тифусом. Народ их помаже, поштује и воли. И као ријетко у којем дјелу, читалац ће још на почетку романа упознати готово све главне јунаке. Завољеће дјечака Драгишу и његовог дједа Пероша, браћу Лијаћа и Васиља – њиховог оца Милуна, Ивељића Кршикапу, Јола – легендарног курира Саве Ковачевића, и Саву чију величину писац, између осталог, даје и овако:

»Сава је, у неку руку, и жив постао легендаран – пред њим је ишла слава његова као таласи пред вихором, остајала је и тамо кад је прошао као пјена иза голема брда ширећи се све више и више. Чак и код непријатеља.«

Једна од најснажнијих сцена је она када Милун враћа сина Васиља партизанима, предајући га лично Сави и тражи да га казни за бјекство, али да га само не убије. Ту се види црногорски морал, поштење, чојство

и јунаштво. А Сава се јавља као командант, као родитељ, као личност од угледа.

Сутјеска Душана Костића је прича о борцима и дјечацима, о старијим и младима, о народу и непријатељу. Дјечаци су спремни провести ноћ у шуми, у засједи – преварити непријатеља, наћи се с њим очи у очи. Костић приповиједа о томе како је ратно насиље остављало Благуњане без крова над главом. Разбацивало их по шумама, у збјегове. Неке одводило у заробљеништво. Нијемци су све чинили да их застраше и унизе. Костић нас зближава с дјечаком који је остао потпуно сам, кренуо у бјекство с кравом и врећицом брашна на леђима. Заболи нас његова судбина, дознајемо како шума ноћу пријети сјенкама, приказама и дивљим звијерима. Срећни смо због Драгишине присебности пред медвједом, али истовремено и тужни. Љутнемо се што је живот окрутан, што су му, поред осталих Благуњана, Нијемци заробили дједа. Међутим, постали смо, као и Драгиша, озбиљнији, зрелији и старији. Окупатор нам је још огавнији. Тај момчић, пишчев двојник, осјетљив је, паметан, спретан. Зна да рат доноси пуно патње, али се треба злу одупријети и издржати.

Сликајући окретност и лукавство Драгише, писац показује симпатију према њему. О свима се брине: о Лијаћу, Јолу и Васиљу. Сви су они прекаљени синови – снага револуције. С љубављу се боре за слободу, за избављење затворених Благуњана и опљачкане стоке. И успијевајући у томе, вођени мудрим Ивељићем, кипте од среће и задовољства. Лик дјечака Лијаћа, који је још раније успио да побјегне из њемачких руку и ојача партизанску дружину, носи пишчеву поруку о томе да млади могу бити »велики и јаки«, да их не може застрашити далеко бројнији непријатељ »на ријеци ужаса и крви«. Лијаћ је племенити сањивко, маштовито и драго дијете. Док је био у њемачком затвору, заволио је пса Волфа. Желио је да постане његов, да се играју и другују по Благуњу. Међутим, кад Лијаћ с друговима види њемачке војнике с псима што претражују сваки жбунчић, када препозна и Волфа, замрзи га као крвника, као опасну звјерку што тражи жртве. Сањивко се отријезни, увиди колико је гријешио и радо би убио злог пса.

Дјечак Јоле, храбри борац, који је један од главних јунака Глуве пећине, јавља се на крају Сутјеске. Он је симболични глас народа: тумачи »шта се десило на Сутјесци« и како је наша борба била праведна и велика. Једног момента препозна заробљеног четника Живаља – организатора поколја у Глувој пећини и мучитеља Благуњана. Хоће да га убије, али то чини Ивељић. Искусан, добричина и истински војник – симбол снаге и ума, Ивељић му то не допушта из простог разлога: да се не би оптеретила млада душа.

Лик који се памти јесте стари Кршикапа. Иако је заробљен и мучен, он се увијек опире: не може да ћути. Непријатељу се наруга у очи,

добацује му, презире четника Живаља, званог Главати, гурне га у поток и од њега направи будалу.

Роман *Сутјеска* Душана Костића не говори директно о бици на ријеци Сутјесци. Сутјеска је симбол, страх и нада. Трагове је оставила непријатељска офанзива: зло присутно у људима, нешто што их дубе, испија – не дозвољава да мирно живе. Пустош, паљевине, фашистичка оргијања и осветољубља, згаришта недужних села, крвави призори о којима знамо из историје, све је то остало у позадини.

Сутјеска Душана Костића спада међу његова најбоља дјела о народноослободилачком рату. Ту је изречена истина свјежим језиком, који се говори у Црној Гори. Стил у роману *Сутјеска* је врло жив, са више хумористичких појединости. Душан Костић пише лирски, течном реченицом и природним дијалогом. Особен локални колорит, вјешто сликање типова и стварање спонтане композиције, то су одлике ове књиге која ће се допasti сваком читаоцу, а у првом реду младом.

Исо Калач

СУТЈЕСКА

ГЛАВА ПРВА

Доље је, у тамној дубини кањона, дивље хучала Пива. Сад се могла чути: топови су због нечег били умукли, преставши за тренутак да туку ону лелујаву жичану траку висећег моста преко које су – лебдећи у ваздуху – дању и ноћу прелазиле партизанске јединице. Извирите су однекуд са пивских камењара и рудина, уморне, рањаве, изгладњеле, и сручивале се на ту једну једину стазу и један једини прелаз преко мрачне и дубоке ријеке – и не хајући, изгледа, што је њемачка артиљерија узела мост на нишан, па у њега бије ли, бије. Стезао се обруч са свих страна и већ није био нимало простран. Још је једини излаз био Вучево, она висораван под Маглићем, долина Сутјеске, Зеленгора. Па и тамо се ваљало пробијати. А с леђа, одовуд од Санџака и Црне Горе, најахивао је непријатељ с огромном снагом – надмоћан превише, сит, бањат. Никако се није одљепљивао. Није се од њега могло одморити – данима, ноћима.

Било је рано јутро, тек изишло из мутног свијетла. Горе су једва почињали да руде врхови Маглића и вучевске стијене; над њима је, у плавилу неба, треперила још покоја закашњела звијезда, а увалом у којој је дријемало село Благуње лијено су се вукли бијели чуперци магле чекајући на сунце да их извуче у висине, у облаке. Они су се вукли и мрач-

ном клисуром кањона застирући је понегдје од ли-тице до литице, као језеро, или рашчешљавајући се низ њу у бијеле дуге курјуке – ниско изнад воде. Ху-чала је ријека, спутана блоковима обала – високих и .јако стрмих. Њен хук је умиривао, враћао некако на оно што је већ неколико година заборављено, на свакодневан уобичајен живот, спокојан и без крви. Смјењујући на час злокобан ратни грохот, тај хук се сада наметао мелемно, смиривао је и лијечио, от-кривајући да постоји и један други свијет изван овог бездушног разарања, изван ове немилосрдне смрти, којој као да уопште нема kraja.

Стари се Перош стога зачуди миру који наста-
Навикнут већ на непрестану пуцњаву и думбање
топова у ових неколико посљедњих дана, неочеки-
вано затишје узбуни га мало и узнемири. Он уста-
са постелье прострте крај огњишта и полако, да не
пробуди тамнокосог унука Драгишу – одшкрину
храстова врата и изиђе у двориште. Стресе се од
свежине јутарње, протрља очи. Чуо се топот. Про-
мицала је партизанска комора грабећи уз вучевске
стрane – први пут се не задржавајући у Благуњу от-
како је партизана и рата. На самарима измршаваје-
лих коња њихали су се дијелови баџача, митраљеза,
покојег брдског топића, било је и набијених врећа,
гаравих казана, свакојаког пртљага – кадрог да га
смисли само каква спретна интендантска и куварска
душа.

Пред Перошем се однекуд створи постарији
партизан; сав излињао и изгужван, блијед и испош-

ћен, он покуша да се осмијехне. Показаше се једино
жути искривљени зуби. По свему се видјело да је тек
пребољели тифусар. Гласом промуклим довикну му
 преко ограде:

– Шта бленеш, стари? Видиш – војска пролази.
Имаш ли, болан, шольу млијека?

– Не – одговори Перош суво, плашећи се сваког
додира са тифусаром. »Може се тифус, ко му га зна,
и разговором пренијети – опака је то болест!« по-
мисли.

– Да немаш, можда, који куван кромпир?... За-
љеб и не питам...

– Не – рече још сувље Перош и крену у кућу.

– Чекај! – довикну партизан и насија се оним
својим кртим осмијехом. – Дај ми, стари, мало во-
де! Бар тога имаш...

– Не, немам – чабар с водом претурила ми кра-
ва. Ено ти, друже, потока! Вода је чиста, здрава...
Партизан га тужно погледа.

– Какав си ти то човјек? Ни воде не даш! ... А да
су ти брадоње четничке дошли – дао би, не бој се!
Полетио би...

Стари се увриједи. Хтједе да му каже нешто ош-
тро, крупно, нешто што ће бити исто толико јако
као и партизаново предбаџивање, али не нађе рије-
чи и – само пљуну од муке. Осим тога, осјећао је,
ипак није нимало лијепо то што чини. Знао је и сам
да ће му и посљедњи Благуњанин замјерити за ова-
кав његов поступак – буде ли само чуо. »Еј, Пере-
шу«, рећи ће, »јад те не убио – шта ти би да човјека
ни водом не напојиш! А овамо си стално нагонио за
партизане, толике си опанчине исцијепао све обија-

јући наше прагове да нам искамчиш какву пршуту за бригаду, – сад си се, старчино, препао, онечовјено, са прага си отјерао гладна и жедна борца, хоћеш, значи, пред Нијемцима и четницима да се извучеш – као саботирао си и ти комунце, тјерао си их и ти од куће. Срам да те буде, Перошу, стиди се својих година!»...

Сврдлало је то у њему, но страх од тифуса надвладавао је осјећања и обзире: гледао је људе како од пјегавца умиру, умиру грозно с неком пјеном на уснама, суманути готово; видио је живе скелете који су једва одмицали за колоном, застајкујући и одмарajuћи се сваки час; њихове страшне очи, дубоко упале у дупље, испуњене неком огромном незајажљивошћу и животињском глађу, очи пред којима човјек мора да се стресе каоkad угледа смрт.

Није се плашио толико за себе колико за унука – за Драгишу. За себе се плашио само утолико уколико би са овог свијета отишао прије времена, прије но што мора, прије но што поодрасте Драгиша и стане на своје ноге – способан да се без дједове помоћи пробија сам кроз живот. Још коју годину. Сад му је тринеста. Само да то дочека, онда нека умре. Нека заувијек оде и нестане. Онда му је свеједно. А овако, и још у овом паклу, како би дијете могло да само издржи? Али страх од тифуса старца је увијек слеђивао, особито при помисли да пјегавац и Драгишу лако може да покоси. Тада би готово обневидио од себичности, тада и самог себе не би више могао да позна. Ето, како је само поступио с тим непознатим човјеком, с тим јадом од човјека, – ко зна с којих је страна овамо он додегао, можда је с до-

брога огњишта и без неке велике личне потребе и невоље одскочио да се ломата за слободу и неку своју замисао? Тај борац...

Кад се прену, Перош угледа како човјек држи објема рукама здјелу њему добро познату – ону плаву и сву поизубијану, ону што је купио још покојни Милић, син његов и Драгишин отац. Погледа боље: око партизанових уста било је бијело од млијека и преко суда топло су гледале захвалне очи изгладњелог борца, гледале у Драгишу, који је чекао на здјелу. Перошу би јасно све. Није имао куд.

– Одмакни се – рече благо дјечаку. – А ти, друге, не замјери... свакаквих болештина данас има... Ко ће нас сељаке, лијечити! Село нам је богу иза леђа, а и ви, ето, одлазите некуд – ко зна кад ћете се и вратити...

Искапивши млијеко, партизан врати здјелу Драгиши. Хтједе дјечака да загрли, да га помилује, да му стегне руку у знак захвалности, али се сјети старчеве бојазни од пјегавца и прође га вольја да му шта од тога учини.

– Је ли ти ово син, стари? – упита премјеравајући очима Драгишу.

– Мој унук... А што би?

– Ништа, вала... Нек је жив и здрав! Добар је то момак, биће од њега човјек... А и ти, стари, залуд се правиш циција – схватио сам те ја давно! Само, да знаш, тифус се тако не добија, – вашке њега, проклете, преносе... вашака се пазите!

Махну руком и упути се за колоном.

Драгиша је гледао у његова повијена леђа. Оштро су се уочавале лопатице. Тифусар је ишао пола-

ко, равнодушен, било му је, изгледа, свеједно у коју ће се јединицу укључити и докле је одмакла његова. Изгуби се између кућа...

ГЛАВА ДРУГА

Стари само шмкну и испод вјеђа погледа у дјечака. Ипак, било му је драго што мали испаде душевнији од њега – маторе орлушине. Јест да сад треба отворити четворо очију да се како болест не увуче у кућу, али унук је учинио оно што је вальало и што је било на мјесту, показао се племенит иако је дједу ишао уз нос: пружио је гладнику млијека, за које је стари тврдио да га нема. Ништа, свеједно. Биће од њега човјек... »Прави Милић« осмијехну се он задовољно посматрајући кришом Драгишу. Некаква топлина, заборављена одавно, прође му грудима.

Сјети се Милићеве женидбе, прије петнаестак година. Тада он, Peroš, није жалио ни стоке ни парда се учини велико весеље, о коме се послије мјесецима и мјесецима причало по Благуњу. Чак се и у Фочу ишло да се покупује посуђе за ту прилику: плави »господски« тањири, плаве здјеле, нове кашике и виљушке, како сватови не би дрвеним кашикама јели из дрвених вагана; и јер је невјеста, Стана, била из добре трговачке куће, тамо са Жабљака, па није хтио да се брука пред њом, да дозволи да она Милићу, мужу свом, каже: »У какву то кућу дођох – ни кашике људске немате!«...

Три дана се јело и пило, пјевало и коло играло. Било је смијеха као никад дотле у његовој кући. Стари сват Милија Бањац, познати шаљивчина и добар Милићев друг, неуморно је засмијавао сватове – чак и младу, којој је доликовало да само мудро ћути и двори сватове. Кога он све није од присутних намагарчио, какве ли све здравице није одржао напијајући све око себе, – само што није још на конопцу играо! Трећег дана, предвече, сватови су почели да се разилазе. Милија, заједно с попом и црквењаком, кренуо је низ село. Сва тројица били су пијани као земља. Пјевали су загрљени, застајкивали и опет ишли, галамили непрестано. Наишли су онда на поток: био је набујао од киша у планинама, мутан, брз, готово је вода додиривала оно уско брвно преко њега. Ухватили су се један другом за појас: поп напријед, па Милија, па црквењак Филарет – онај мали суничави Дивљанин који је некако смијешно кроз нос уњкао све отежући као да пјевуши какву молитву господњу, па га сељаци прозвали »Уњкало«. Колико се то могло, кренули су пажљиво преко брвна мокрог од воде што га је по времену запљускивала. Већ је поп био негдје на половини брвна кад се Уњкало изненада оклизну и стрмекну право у поток вукући за собом Милију. Милија, падајући, повуче такође попа, чија тамна мантија кратко залепрша и онда поклопи мутну ускипјелу воду. Послије су се заглавили у неко грање и отуд, сасвим отријежњени од страха и ледене воде, стали да дозивају у помоћ. Једва су их чакљама извукли, нарочито попа, коме се мантија била гадно заврзла и заплела.

Да, било је тако. Онда је дошао на свијет Драгиша – дједово највеће весеље и утјеха за његове године на измаку. Није унуку било ни пет година кад Милић погибе у страшној једној тучи са горосјечама. Наговорио их, у ствари, здепasti Остоја, надзорник фирме »Маглић«, због тога што Милић никако није хтио да дозволи сјечу благуњских шума за онако мале паре какве је натурао Остоја; а Благуњани су слушали Милића и држали се онога што им он каже, осјећајући и сами да ће тако најбоље моћи продати мрчаве стотинских стабала. На суду, послије, Остоја се вјешто извukaо; чак је успио и да докаже како је Милић први потегао нож и јурнуо на горосјечу Ибрагића, а овај онда сјекиром дочекао – у самоодбрани... Стари Peroш је преузео бригу о Драгиши гледајући у њему дио својега сина, месо његово, кrv његову; настављала се ипак његова лоза и огњиште није остало угашено. А кад прије три године умрије и Стана, те Драгиша тако остане сасвим сироче, Peroшева љубав према унуку силно се увећа и устрепери.

Сад је дјечак још једнако гледао за оним борцем, у колону која се прекидала и настављала, чудна и умором пребијена, трома, али непрестано у покрету. Наилазила је болница, тешки рањеници на носилима, газом увијене главе, руке, ноге, пресамићени људи на силно измршавјелим кљусинама и рагама, на ћудљивим босанским коњићима крупних тужних очију који као да саосјећају са мучеништвом свих сјенки од људи које на себи носе. Пролазили су борци ћутке, укопани у своје мисли, у патње; било је свежих рана и старих – тешко изљечивих. Али,

поред свега бола, није било очајања у тим људима привремено избаченим из строја: ишли су напријед из главнице, тврдо вјерујући да је и ова патња као и све досадашње, и да ће и ова офанзива непријатеља завршити упразно као и толике прије ње...

Драгиша их је посматрао с дјечачком радознaloшћу, не схватијући тежину свега. Негде је у њему дрхтурило сажаљење и жеља да се тим људима помогне, ране да им се исцијеле, и да нађу сигурног склоништа над главом, мир и добру постельју мјесто лишћа на тврдој земљи и камену, хљеба и млијека да се гладни докуче. Затим су га занимали коњи, мршава стока коју су малобројну гонили, поједина испошћена лица у тој колони, комесарске торбице, каишеви унакрсно упијени преко прсију, они топићи који, изгледа, немају више чиме загрмјети. И то: како ће рањеници, толико њих, издржати уз ону стрмину вучевску што вијугавим путељком вуче к небу, како ће издржати?...

Наједном граната снажно тресну у стијену изнад моста, затим друга, трећа. Забијеље се долье прашина и све изгуби у диму, урлик експлозија испуни дубоко корито кањона и затресе оно мало стакала на прозорима Благуња. Престаде затишје и рат се опет намётну својом страхотом. Настављало се оно што је краткотрајно било прекинуто. Али колона се не испресијеца, не застаде, не расу. Отупјела вальда од свега и навикнута већ на све, измицала је и даље почињући полако да се пење уза страну изнад села.

– Драго, сине – проговори узнемирен Peroш – улаз’ у кућу и прибирај све важније ствари!

Остаде сам – према жичаном мосту који се њихао под притиском експлозија, сам према селу, према колони. Из даљине су се јављали авиона, невидљиви још, зујали злокобно и све јаче. Са Маглића опали њемачки топ и граната се његова проломи негдје у ломинама Вучева, високо изнад села – према Сутјесци. То пренерази Пероша.

– Ено, Нијемци на Маглићу! Готово је – узвикну он. – Шта ће бити од ове војске? – рече горко, као да вапи.

Погледа за колоном. Предњи њени дијелови полако су избијали на висораван. Шта ли их је тамо чекало?...

ГЛАВА ТРЕЋА

Село се налазило негдје на половини висине књона, тамо где се цијепао у пошироку увалу пуну зеленила које је због сњегова увијек касно стизало. Није у њему било много кућа; разбацане по странама увале и укривене воћњацима, једва су давале утисак правог села. И само име добило је оно по називу увале која се, најприје пространа па онда све ужа и ужа, постепено пела ка маглићком тимору – искеженом и стравичном – праћена с обје стране густом непроходном шумом пуном свакојаких звијери. Издвојено од путева и од града удаљено читаја два дана хода, Благуње је живјело посебним својим животом, горштачким и готово дивљим, прешпуштено потпуној усамљености под суровом планином вјечитих сњегова и честих облачина.

Све што се дешавало ван његове издвојености допирало је до њега у одломцима и касно. Па и рат. Вијести о њему и о неславном априлском слому земље донијели су најприје сеоски момци који су се враћали са несуђених попришта изbjегнувши заробљавање и смрт од првих усташких погрома. Чак и кад је у Црној Гори плануо јулски устанак, очешао се о њега тек овлаш, и тек кад је протутњао онај први талас послије којег је, све до јесени, настало напето затишје. Тромо су се одлучивали Благуњани на устанак, јер непријатеља дотле нису честито ни видјели: они у град нису силазили, а Талијанима у Никшићу, па и усташама у Фочи није на крај памети падало да залазе овамо, у ово дивље беспуће. Па и кад су извадили из појата пушке и ставили партизанске звијезде на капе, штаб одреда је отпочетка имао с њима приличне муке и натезања да их подвргне уобичајеној дисциплини; – могли су се употребити само на положајима према Дрини и Фочи, само на свом терену, јер нису хтјели ни да чују да их било ко помакне са домаца њихових кућа.

Тако су изгурали до пролећа, друге године рата. Тада их четници обратише искориштавајући талијанску офанзиву, којом су полако пред собом чистили партизанске јединице, сатјерујући их у ове стране. Благуњани видјеше да се у таквој ситуацији не исплати баш бити партизан и да се, другујући са четницима, глава може сачувати и кров може остати читав, а богме и по која конзерва талијанска добити – те брже–боље поскидаше петокраке. Појавише се у Благуњу и браде...

Али партизани не заглавише, како се мислило и како су четници посигурно предвиђали. Њихове бригаде задржаше се неко вријеме око Сутјеске и Зеленгоре, у Врбница и према Фочи, па се у великом маршу пребацише некуд дубоко у Босну. Најприје се о њима ништа не чу, као да потонуше, а онда стадоше све чешће да допиру вијести о њиховим биткама и побједама: ослобађали су градове у средишњој и западној Босни, све један за другим, и све је тамо листом устајало на оружје и постајало партизанско, борило се одушевљено против Нијемаца и усташа, домобрана, четника – свакакве војске. Замислише се Благуњани. Помало поче да хладни њихова веза са четничима, постадоше опрезнији. А кад оно неколико њихових брада заглави на Калиновику, где бригаде до ногу потукоше најбоље четничке јединице, десетак Благуњана се усплахирено врати отуд при чајући по селу фантастичне приче о партизанској сили и наоружању, – били су препуни страха, па су очи њихове видјеле много више но што је у ствари било. Благуње тада окрену леђа четничима и ухвати везу с првим претходницама партизанским. Образоваше и партизанску власт у селу, народноослободилачки одбор, изабравши за предсједника старог Пероша Оташева – угледна и трезвена човјека коме, иако је добрano зашао у године, »сврака не бјеше попила памет«.

Ријешено – учињено. Више нису хтјели натраг, нису ни имали куд. Помагали су војску храном, а неколико отреситих момака добровољно ускочи у Пету црногорску бригаду – Сави Ковачевићу. Трајније него икад дотле везаше се за партизане, и сад, у

разгору непријатељске офанзиве што је сколила са свих страна стежући и набацујући бригаде на узан терен између кањона Пиве и Сутјеске, пошто је већ свладала кањон Таре, – сад су и сами Благуњани искрено осјећали да је судбина бригада и њихова и да с непријатељем нема више разговора. Истина, одбор се некако прећутно распаде у очекивању оног најгорег; и сељаци и одборници забавили се бригом како да избегну сусрет с њемачким касијама и шта од мала да спасу у забјегове по маглићким пећинама. Али су дочекивали и испраћали јединице све више тонући у бригу и све више постајући замишљени послије сваког њиховог наиласка и испраћаја.

Она колона рањеника као да се истопи. Најприје се прориједи и отањи, па се сасвим изгуби у стрмима Вучева односећи са собом сва своја страдања. Селом више нико није пролазио, и куће, и онако растурене и осамљене, још више се увукоше у себе, притиснуте свака својом невољом.

Непрестано је, међутим, доље думбарало, доље око моста; подрхтавала је земља од снажних експлозија, које су као страшна каква ала зинуле да прогутају и смељу тај несигурни и лелујави висећи мост преко којег су, једино, пролазиле бригаде као кроз уско грло. Мост се, чудом некаквим, одржавао и даље, њихао се над водом и пркосио. Пушило се око њега, над њим, под њим, пушило по литицама и прилазима. Из ријеке су сваки час сукљали пут неба извилтани водоскоци, но њему ништа; ћутао је, лелујао је, завјеренички преносећи борце с обале на обалу.

– Као да посљедњи прођоше? – упита Перош прилазећи кући Милуна Јарамаза.

Милун је стајао крај дрвљаника, одакле се крајчком могао назријети мост и дим око њега. Већ пола сата бленуо је одатле у то задимљено клупко, гледао у једну те исту слику: у дну кањона куљао је кратер праћен непрестаном тутњавом, као да су Нијемци, ето, одлучили да баш ондје сруче сву своју топовску муницију. У глави је преметао у коју пећину да се склони са женом и дјететом, шта да понесе од хране, од постельје. Мислио је и на Васиља, на сина под пушком у Савиној бригади: где ли су сада они, је ли жив?

— А ко му га зна? — одговори Милун и даље окренут мосту. — Не бих рекао; ено чује се ватра дубоко тамо у Пиви, према Недајном. Још има, изгледа, наших...

Перош ослушао. Мукло је допирала отуд пушчана пальба, у гроздовима, нагло се гласила и нагло утихњавала, загушивана покаткад јачом експлозијом — од баџача ли, од топа ли? Могло се чути само у кратком предаху тутњаве око моста док се хладе топовска гротла на истуреном ћувику према њему — где се Пива и Тара састају правећи Дрину. А кад опет запраши мост, снажан грохот затрпа ону далеко пуцњаву, па се и Милуну и Перошу учини као да им се то она само можда причула.

— Богме, ако сад партизани извуку реп, добро ће бити — рече Милун окрећући кући. — Хајдемо на ракију, па куд пукло да пукло, — из ове коже не можемо...

ГЛАВА ЧЕТВРТА

У први мрак банду Васиљ у кућу. Омршавио и забрадатио, сав знојав од дуга пута и узбрдице, он не назва ни добро вече и не одложи пушку, већ право оде у клијет где се налазила штругља с млијеком. И обрадован и изненађен, Милун је посматрао сина како надушак пије — чекајући да се окрене и јави. Али не издржа:

— Ђе ти је помоз' бог, добар вече, сотоно, враже? Ни како сте, јесте ли живи! Ништа! — сасу и дохвати сина за раме. Испод бркова указаше се зуби.

Васиљ отпи још гутљај-два, и онда обриса шакама крајеве уста. Тек тада погледа у оца и у малога Лијаћа — много млађег брата — који се смијуљио тамо од оцака распалијеног ватром.

— Ђе је мајка? — упита остављајући пушку уз кревет.

— Тамо је... замајала се око стоке... А откуд ти?

— Из јединице... откуд бих друго?

— Ђе је бригада? Је ли то стигла у село?

— Ено је код Недајна — рече Васиљ и ућута. Онда, као за себе, додаде: — Доћи ће и она, не бој се!... Оцу се учини сумњиво.

— Како си ти то стигао овамо? — подозриво упита.

Обузе га непријатна слутња.

Васиљ се крто насмија:

— Е, како? Све ногама, под опанком — птице ми га знале како?

— Јесу ли те пустили? — задрхта Милун.

— Ђавола пустили — сам сам ја окренуо! И онако

је враг све попио – каза Василь и приђе брату да га помилује. – Лијаћу, како си? – рече да забашури ствар.

– Па ти си побјегао?! – писну отац.

Полетје према Васиљу разрогачених очију.

– Оставио другове да гину, погани пасја! Зар то да доживим од тебе под старе дане? У образ да ми пљунеш? А, чекај ти, мрцино, нећemo тако!

Василь се препаде и пусти брата. Није се надао да ће га стари овако дочекати. Мислио је да ће му, на крају крајева, ипак бити мило што се неопажен извукао кад све и тако пропада. Почеке да замуцкује повијајући се пред разљућеним оцем, који се као гавран над њим накостријешио па само гракће ли, гракће; поче да врда како је он само дошао да се пресвуче и поштено наједе, јер већ неколико дана бригада није ништа ни окусила: Нијемци ока не дају склопити, навалили су као скакавци, извиру из земље. А најнији ће бригада овамо: заштитница је рањеницима...

Уђе мајка са штругљом пуном јому же, сва пре-плашена виком.

– Шта се збило, забога? Шта је, Васиљу, Милуне, човјече, шта је?

– Како шта је – муштулук! Добјегао ти син! Ку-кавица! – фрктао је стари сучући из једног краја сопбе у други.

Мајка сасу млијеко у велики котао и објеси га овериге. Пламен обухвати давно огарављени бакар.

– Вратиће се Василь – рече она. – Нек се дијете мало одмори...

– Вратиће се, него шта! – плану отац. – Ја ћу га предати Сави – ја, лично!

Мали се Лијаћ шћућурио до огњишта гледајући отуд у разјарена оца, у смркнуту мајку којој као да није било право то праскање Милуново, гледао у потамњелог Васиља, који је сједио уз кревет тупо пильећи у под. Осјећао је да је брат нешто гадно урадио чим се стари толико лјути, нешто што се ништо није смјело учинити; није до краја схватао смисао и тежину тога поступка, но отац зна зашто толико виче – сигурно то није без неке... Али, свеједно, жао му је брата. Пожеље му да се из свега тога што прије извуче.

Сјутрадан поче да роси танка, танушна киша и од ње мало захладње го камењар клисуре. Освјежи се и увала, и грање по селу живну. Умину јунска же-га с облацима који се навукоше од Волујака и Маглића. Попрска добро киша, па онда, као да се уплаши, преста. Али осталоште густи ниски облаци. Они као да ућуткаше топове.

Негде око девет сати изби претходница Пете бригаде. За њом су се још дуго пентрали уморни баталјони и комора – успоном од моста до села, ишчекујући да се и последња чета пребаци на ову обалу. А кад се, на коњима, појави штаб бригаде, село се већ било сакупило пред Перошевом кућом. Хтјели су Благуњани да сретну оно неколико својих бораца у бригади, да поразговарају с њима и да им штогод тутну у руке. Али, можда и више, жељели су да виде силног Саву Ковачевића, команданта бригаде, чији је углед и по селима – па и овдје – био веома велик и неприкосновен, и на чија су небројена јунаштва већ надовезивали Косово и славне хајдучке подвиге, познате из гусларских пјесама преношених с

кољена на кољено. Сава је, у неку руку, и жив постао легендаран – пред њим је ишла слава његова као таласи пред вихором, остајала је и тамо куд је прошао као пјена из голема брода ширећи се све више и више. Чак и код непријатеља. Оно његово скакање на тенкове, прије двије године, у Вилусима; поновљено прије три мјесеца у Острошуу крај Неретве – макар само то.

Сељаци поскидаше капе кад пред њих стаде огромна људина под крупним брцима готово од ува до ува. Учини им се, заиста, да је ту испред њих – какви су да су – пао с неба Обилић.

– Видиш, то је... – прошапта Драгиша Лијаћу гледајући задивљен у Саву.

Дјечаци су га гутали погледом.

Он рукама поправи кашеве, који су узалуд покушавали да га утегну, забаци машинку некуд на широка плећа и приђе. Разведри натуштене вјеће:

– Здраво да сте, људи! Јесте ли се на добро сакупили?

– Заграјаше Благуњани отпоздрављајући. Из двоји се Перошев глас:

– Јесмо, друже Сава, на добро ако бог да!

– А да, команданте, – продужи затим Перош, сјетивши се да је он најпозванији да одговори као предсједник одбора – макар и распрснутог. – Друже Сава, како ће се ово свршити? Стисло је са свакоје стране...

Сава је, онако крупан, стајао раскречених ногу поред својих другова из штаба и смијешећи се жмиркао очима испод густих повија. Био је уморан, видјело се, и неиспаван. Али се у себи упињао да то

сељаци не примијете. Стога дочека весело:

– Стисло је, чича, стисло... Стисни петљу и ти! Насмија се около неколицина.

Драгиша видје како Милун вуче за рукав Васиља, пробијајући се кроз Благуњане. Сав блијед и без капи крви у лицу, Василь је ишао погнуте главе за оцем, не гледајући ни у кога. Људи су се размицали радознало загледајући у оца и сина, питајући се шта би то могло да значи. Лијаћ се окрену Драгиши:

– Сад ће бити што ће бити!... Плашим се за Васиља...

Милун дође до Пероша и нешто му шапну на уво. Перош се трже и преко Милуновог рамена погледа у изгубљеног Васиља. Ушепртљи се и збуни. Гадно опсова неколико православних светаца и пљуну у страну смишљајући како да почне. Али то не промаче оштротом комесаревом оку. Комесар приђе:

– Шта је, стричане? Шта се то десило?

– Ама, друже, ништа... овај... Друг Сава је командант Пете, а ту је наш један, борац из Пете, па стркао, – хоћемо да вам га вратимо. Треба Сави рећи, како ћемо.?

– Па није више Сава командант Пете – мирно рече.

– Како није? – зину не вјерујући Перош.

– Од прије два дана... Ено, оно је нови командант. Онај суви, штрокљasti – Бурић...

– А шта је са Савом? – упита полушапатом Перош.

– Сад је виши... Командант је треће дивизије.

Још над њом није преузео команду.

Милун се одлучи и сам иступи пред Саву.

– Друже Сава, на ти овога!... Мој је син, Васиљ – из твоје је бригаде, синоћ стиже прије свих вас, стркао–значи... А ја нећу да ми се каља образ. Ето ти сина, удри га, казни га – главу му само пасју, молим те, остави... Ето толико ја...

Гурну Васиља пред комandanта.

Сава се смркну. Раширише му се зјенице и мало му заигра крај лијевог брка. Промјери Васиља неколико пута погледом који није обећавао ништа добро и у напетој тишини која наста, савлађујући себе, унесе се Васиљу у лице. Мукло рече:

– Ајд сад! Разговараћемо кад се све ово сврши...

Драгане, Јоле! – окрете се затим куририма. – Водите га! – Лијаћ и Драгиша се згледаше.

Приђоше два дјечака; један виши, старији коју годину – готов момак. Одведоше Васиља.

– Не бој се, стари! – крохи Сава к Милуну. – Нећу му ништа... Само мало, колико да други пут то не ради.

Милун скиде капу.

– Овако ти хвала! – рече. И повуче се натрашке све једнако захваљујући строгом и правичном човјеку под бринама.

ГЛАВА ПЕТА

Благуњани су се били разишли по кућама у намјери да прикупе штогод хране за војску и да уз пут прикриче женама да пожуре са спремањем за забјег,

kad двије–три баџачке мине грокнуше увалом испод кућа. Непријатељ је већ био стигао на ону обалу клисуре.

Бригада, дотле расута по вођњацима и око сувомеђа између кућа, брзо поче да се спрема за покрет. Изложени непријатељском дурбину, борци су се с много опрезности скупљали иза заклона чекајући наређења да се крене ка Вучеву – свежим трагом болничких коња и толиких јединица.

Подижући главу с карте, Сава погледа у оне тамо литице на супротној обали по чијим су се врховима већ голим оком јасно примјећивали Нијемци – пристигли од Недајна. Ширина амбиса спречавала их је да отворе пушчану и митраљеску паљбу, јер очевидно меци не би ни допрли до села, стога су отуд гађали баџачима – колико док припреме топове. Сава завртје главом.

– Бурићу, да се креће! Не можемо им одавде ништа – рече он новопостављеном комandanту бригаде. – Немамо чиме...

У вратима куће стајао је Драгиша не скидајући ока с бркатог комandanта. Био је опчињен његовом појавом, његовим покретима и гласом, његовом славом која је и сама нагонила на поштовање. Дјечакову машту испуни човјек изукрштаних кaiшева и с чудном кратком машинком на прсима, човјек кога су, видио је, сви слушали без поговора и у кога су све очи биле упрте. Рикнуле су мине, а он, комandanт, једва да подиже главу од некакве ишаaranе карте, мапе, и мирно нареди да се креће. То задиви дјечака. Чврсто зажеље да пође са њим, са бригадом – макар се и љутио дјед. И не размишљајући ништа,

баш нимало, он приђе Сави, који се управо спремао да узјаше коња.

— Друже команданте, — промуца — ја бих у бригаду! Да ме примите...

Сава спусти ноге с узенгије.

— Ене-де! — зачуди се. — А шта би?

— Тако... Хоћу да будем партизан.

— Да те није мајка ишибикала, па би да јој се осветиш? — нашали се он.

— Немам ја мајке. Ни оца. Само дједа, Пероша...

— Командант се замисли.

— Мали си. Колико ти је година?

— Тринаест — одговори неодлучно Драгиша.

Сава узјаха.

— Мали си, мали. Причекај, момче, брци да ти никну! — насмија се одозго.

— А како онај твој курир, није старији од мене? — понада се Драгиша и хватајући се као за сламку.

— О, то је већ стари борац! Отпочетка је Драган са мном — стриц сам му, ту му је и мајка... нема он куд другуд...

Са прага загунђа Перош:

— Ама ће си то, Драшко, шта чекаш? Треба брзо са стварима и стоком у шуму — видиш да су Нијемци испред носа! Долази ђаволе!...

— Ено, зову те — као да једва дочека Сава. — Помози дједу...

Ободе коња и пође ка челу колоне. Натушти се и узбиљи као да му се наједном на плећа свали сва тежина ратна, сва неизвесност положаја у који се нагло упадало. Ускоро бригада измаче из села хватајући се Вучева — утртим трагом. Посљедња на за-

чељу једне велике колоне која се већ данима бори на живот и смрт.

Благуње се нађе на ничијој земљи.

Партизани, тако, одоше к Сутјесци и Зеленгори. Нијемци још не покушаше да пређу преко оног моста задовољивши се, изгледа, шенлуком из минобаџача. Чекали су вальда да преноће, да се онђе одморе, па да освјежени крену преко ријеке и уђу у село под планином. Одатле до Сутјеске није далеко. А тамо је непролазан њихов зид који ледено чека. Тамо је крај.

Поче полако да се разведрава. Између разбуџаних облака указа се плавило неба. Али сунце, већ склоњено иза Маглића, не обасја село и оно остале у лакој завјеси предвечерње сјене. Само је у даљини и високо над осталим планинама румено био обливен Дурмитор — још с уснулим сњеговима и језерима скривеним у литицама. Ђутао је издвојен од свега, бачен сурово у небо. Као да је презирао све то што се дешавало под њим, те ватре и ту тутњаву околу; главе уздигнуте лебдио је у бескрајном плавилу, слободан од свих уза и свих зала што су притискивали и људе и земљу. Онда она његова румен поче да се згушијава и стамњује, пређе полако у пурпур, па у модро; обухвати га мрак. И онако горостасан нестаде из простора и изгуби се у нејасној мјесечини. Загосподарише звијезде...

С мраком ослободи се село и живну. Свак се даде на посао, тумарајући нервозно и безглаво да у току ноћи склони из куће све вредније ствари, и стоку, и храну; закопавали су у шумарцима иза кућа све своје »благо«, све што су могли, чак и огледала с из-

блиједјелим и смијешним фотографијама, не остављајући по зидовима ни јефтине календаре – све су то, на мјесечини, трпали у јаме и ове вјешто прекривали лањским лишћем, остављајући још да у цик зоре утру преостале трагове. Одвајали су од ствари само најнужније, оно што ће им ваљати док се буду скривали у шуми и по пећинама – понеко ћебе, понеку поњаву, врећицу брашна и кромпира, по мало смока. Читаву ноћ чула се шкрипа врата, лупа трнокопа, цијук посуђа, довикивање, псовке. Све то опрезно, пригушено, али је избијало у ноћ као завјернички нејасан жамор, покрет тајанствен, неизвјесно спремање и ткање пред нечим што се немило приближава и пријети. Узнемирени шумовима ноћи и испрападани сјенкама што су се мотале око кућа, по двориштима и путељцима, забранима изнад села, лајали су незајажљиво пси – узалуд ућуткивани од својих домаћина. Њихов лавеж оштро се издвајао изнад читавог шума оживјелог села, поклапао га на махове сасвим, мукло се затим ломећи низ увалу и клисуре над којом су чучали Нијемци. Зачу се, ту и тамо, и престрашено кокодакање нагло пробуђене живине, али невидљиве сјекире их постепено смирише. Што се више близила зора, замор је онај све више растао, појачан сада немиром и покретом стоке.

Жене су, и дјеца, већ почињали да одлазе тјерајући испред себе говеда, овце, козе. Уплашену и забринуту руљу предводио је лукави Ивељић – искусан и препреден шверцер који је боље од свих познао јазбине и мрчаве маглићке, све те ломине у које људска нога, осим вальда његове, чини се, није досад крочила. Водио их је к Медвјеђем гају, иза прве косе

повише села; ту ће само застati док пристигну сви из села, онда ће са збијегом загазити још дубље и још дубље у тамну густу шуму где их ни сам господ бог неће моћи пронаћи – па нека се непријатељ и с топом испео на врх Маглића!

– 'Ајте, жене, гурајте, дјеци! Ништа нема без горе горовите – ихајхај! – осврну се он полазећи из села и хватајући се првих лиснатих стабала којима су отпочињали чуперци шуме.

У селу осталоше одрасли и понеки старчина који никако није могао да се одвоји од прага изналазећи стално по који разлог да се још мало задржи око куће – као да се вјечно опрашта од ње. Ослобођени жена и дјеце и стoke, а ствари смјестивши на како-тако сигурно мјесто, људи се нису журили да измакну. Зора је тек започињала да бијели једва успијевајући да угаси једну по једну звијезду и да од мјесеца, горе, учини обичан колут сира; – до правог дана било је још далеко, и непријатељ, рачунали су, неће преко Пиве прије но што сунце добро не одскочи.

Немајући више шта око куће да ради, Милун Јарамаз закључа врата и са Лијаћем оде да присједи мало у комшилуку – код Пероша. Лијаћ узе на раме мотику и трнокоп, блатњаве од ноћашњег копања – и њих да не остави непријатељу кад већ кућу не може собом да понесе. Сакриће их негде у шиљу.

– Сврши ли, Перошу Оташев? 'Оћemo ли скоро? Шума ти мати...

– Вала, чист сам сад ѡа бритка – промоли главу Перош. – Ха, пусти dome, пусто ли ми јутроске изгледаш! Сад ћу ја, Милуне, брате!

Изиђе, и сједоше на камење испред куће. Појави се и Драгиша, отуд из шуме.

– Шта, ни твој Драшко не оде? – зачуди се Милун.

– Није стигао... Ево, тек сад се враћа с посла. Једва потрпасмо оно мало јада под земљу. А и не да, соко, на се, – нисам ја, вели, балавац! Ја ћу с одраслима...

– Као и Лијаћ. Сви ли су, боже, исти!

Драгиша не сједе, веће збаци војнички копоран, превелик за њега, и тутну мотику Перошу у руке. – Ено се истргла Mrкуља, побјегла из забјега, сунце ли јој њено!... – рече и појури уз ливадицу поврх куће. Врати се сав знојав вукући краву за собом. Свеза је за припон, тамо иза куће.

Јарамаз се чешкао иза ува.

– Ама, нешто размишљам, боље би можда било да смо остали код куће – не би нам, може бити, њемачка војска ништа. Добро, нек жене и дјеца оду, треба бити предострожан. Али ми, старе пањине, можда смо, Перошу, могли да останемо крај дома-ва – да нам их не запале. Овако, најни ће сила, најни ће све пусто и закључано, разљутиће се и све поломити, угарак под кров вргнути! А опет...

Колебао се.

– Касно је сад, Јарамазе! – накашља се Перош. – Сад и да их сачекаш – су чиме ћеш? Голим зидовима? Бе ти је фамилија, питаће, гдје су ти, човјече, ствари, дај вола... ово – оно... Касно си се сјетио...

– Од муке голе ја то – оте се Милуну искрено. – Не вјерујем ни ја Шваби. За зло нам је грдно до-шао...

ГЛАВА ШЕСТА

Глуво је освајао дан силазећи са врхова, разоткривао дивљу камену земљу пуну тишине – без пущања и без ичега. Само се ријека наметала одоздо хучећи једнолично и потмуло. Јави се, у грању, некаква птица: превари је свјежи мир јутра; ослобођена сваког страха она весело зацвркута и поигра се у небу оштро режући ваздух. Начас, и Перошу и Милуну учини се да је престао рат и да, то што их сад притиска и лежи им камен на души – само је прљав мутљаг сјећања на њега. Али не, то је само тренутак, мисао која пролети, затрепери, заблистала, па се сломљена и мрачна врати опет у своје тужно скровиште где више мира нема: осјећа се у зраку нејасна нека напетост, подмукла и пријетећа, напетост пуне и опаке неизвјесности и ишчекивања, несигурност ничије земље – између двије завађене ватре које једна другу сажижу.

Сједећи мало подаље од старада, Драгиша је причао Лијаћу:

– Станем ја пред њим, оноликим, – видио си колика је људина. А све подрхтавам, не знам ни како да почнем. Рекох, а он се насмија. Мали, вели ми, брци да ти порасту! Не хтједе ни да чује... Оде...

– Сава је то! Нема с њим шале...

– Да знаш: жао ми. Сад бих већ био негдје на Вучеву, с борцима. Курир бих био...

– А дјед? Ти би га оставио самог? – зачуди се Лијаћ.

– Рат је... бих! Иако га волим, Лијаћу!

Право Лијаћево име било је Батрић, али га одав-

но нико није звао тако. Тај надимак добио је отуд што је био риђокос и оштра носа, сав ушиљен некако, лисичав. Доброћудан и мек, није се ни љутио на то ново име – примио га је као нешто што је било суђено да дође и морало да се уза њь прилијепи, као чичак на крављи реп, пратећи га ко зна колико у животу. Чак га је и учитељ звао понајчешће тако, нарочито онда кад му је Лијаћ одговарао лекцију како треба.

Пси, који су остали били да се смушају око кућа, залајаше изненада. Драгиша и нехотице погледа низ путељак што је избијао из клисуре и скочи као да га неко иглом снажно убоде.

– Jao, ево их!

– Кад прије, за мајку божју! – оте се Милуну. – Беж'мо!...

Сви натискоше иза Перошеве куће, уз поток. Драгиша се поврати и зграби цакчић брашна искрај врата. Одвеза Mrкуљу и пожури за бјегунцима. Нешто због краве која је, као за инат, баш сад запињала сваки час оклијевајући да потрчи што брже може, нешто и због оног брашна на леђима – тек Драгиша заоста за дједом и Милуном и риђокосим Лијаћем, који у брзини заборави и на трнокоп и на мотику.

Кратак рафал огласи се са ћувика изнад пута. То истјера из кућа преостале Благуњане, изненађене, и успахирене, прекидајући – некима од њих – тврд и краткотрајан сан послије напорног ноћашњег бдјења. Скакали су као зечеви кроз воћњаке и дворишта кријући се између растиња и међа, и грабили задихани уз увалу тражећи спаса у шумама изнад се-

ла. Нијемци уочише трку и, као да су баш то чекали, обасуше снажном митральеском ватром кроз читаво село унакрсно, прикивајући за земљу све оне који се затекоше на брисаном простору. Неко врисну, тамо код потока, затетура се и прући колико је широк. Чу се јаук и у воћњаку Павлице Јарамаза, Милунова брата. Сасвим преплашени, пси се ућуташе и повише репове вукући се глуво око напуштених кућа, двориштима, врзинама. Митральези су тукли без предаха као да су дуго прикупљали снагу за ову прилику. Ломили су гране, праскали по зидовима, прашили по крововима одваљујући цигле и бушећи шиндре. За то вријеме јединице су ледено улазиле у село, засипајући и саме убитачним пламеном по опустјелој разрогаченој ували.

Драгиша се с кравом нађе одједном одвојен од свих и препуштен самом себи. Уз поток, куд се изгубише његови, сада више није могао: Нијемци су већ држали брежуљак изнад потока и лако контролисали простор око воде где више није помагало дрвеће – и онако оријетко расуто обалама. Пут к оној коси за Медвеђи гај, у коме ће привремено бити смјештен збјег, такође одсјекоше Нијемци, и дјечак, хоћеш-нећеш, окрену десно – према превоју који је широким луком спајао маглићке косе с Вучевом. Једном вододерином извуче се из села и прихвати прве косе, онда шумарка, затим се испе на огранак вучевски сав обрастао у неко повисоко жилаво жбуње. Осјетивши опасност, нагоном животиње, Mrкуља учини све да помогне дјечака: пратила је послушно сваки трзај његове руке, грабећи живо за њим.

Тек сада примијети колико је задихан и готово сваљен наглим умором. Полако спусти брашно, привеза краву и сједе. Крупно је удисао ваздух којег као да је једва било послије јурњаве уза стрмен, у бијегу пред рафалима и смртоносним погледом туђинца под шљемом чије лице уопште и не сагледа. Скривен, збуњен и засад ван домаћаја метака, он заста да се издува и осмотри увалу под собом.

– Шта је с дједом? – помисли грозничаво. – Јесу ли изbjегли?

Под њим је тутњало још неко вријеме; ватра се брзо преносила на крај села – тамо где се долина пење право пут планинских мрчава и где престају воћњаци, баш до оног посљедњег, издвојеног и њему добро познатог старог ораха, куд их је учитељ изводио на играње и пјесму послије заморних часова. Одавде је могао лијепо да види све шта се долье догађа, сав онај нагли пакао у рано лјетно јутро – то стравично дахтање које напречац испуни његово родно село. Нејасно се јави у њему мисао да је то крај свemu што је досад имао, да су бездушни људи упали отимајући му свирепо све што воли и без чега не може и не умије даље; осјети да му је село грубо отргнуто, понижено, окужено нечим прљавим и неваљалим, и да никад више оно неће моћи да буде што је до малоприје било. Непријатељ ће можда отићи колико данас, сјутра, за три дана, али ће Благуње остати тамно и оскрнављено и послије тога, дugo још, ко зна колико времена.

Видио је Благуњане како раштркано беже између кућа – без капа и без ичега у рукама. За њима су, пуцајући из шмајсера, трчали војници у плавим

униформама и довикивали нешто бјегунцима – Драгиша није разумијевао шта. Није ни препознавао ко оно бјежи. Један покуша да се скрије у шибут поред потока, али му се то учини одвише несигурно па само пролети кроз игличасто грање и продужи – не знајући више ни сам шта чини – чистином уз поток. Дохвати га метак. Посрну и паде. Другу двојицу ухватише и кренуше с њима низа село. Водили су их свезане, рашчупане.

– Ко би то могао бити?

Пуцњава сада преста нагло као што је и дошла. Наста нелагодна тишина, сва од страха и несигурности и опасног ишчекивања. Нијемци су се сада безбрижно кретали по селу, од куће до куће, претраживали, њушкали, вадећи из појата и врзина понеког престрашеног сељака.

До Драгише изненада доприје њихова некаква вика, охокање, смијех – отуд од потока, повише Бакочева млина. Погледа тамо: униформе су се мотале око високог грмена дивљих шипурака и вадиле отуд, уз грохот и вику, заглављене бјегунце – једног по једног. Загледа боље: било их је тројица, један од њих дјечак...

Драгиша сав претрну.

– Они су... – крикну и загрцну се.

Увјери се још чвршће кад их потјераше везане. Познаде дједа по ходу, његова погурена леђа. Милун је корачао уздигнуте главе, одмах поред дједа, иза њих је унезвијерено потрчкивао Лијаћ – не успјевши, ето, да од Нијемца спасе не само ону мотику и онај будак него ни самог себе.

– Ех, ех, хватају нас, голоруке, као зечеве! – промри Драгиша тужно их пратећи погледом пуним суза. – Куд ће сад с њима?

За тренутак осјети се сасвим ишчупан, огњен, сироче јадно у овом високом и опором жбуњу, сам самцат у дивљем преплашеном простору. Онда га спопаде страх, страх од свега. Одлучи да се пробије кроз жбуње до прве шуме и побјегне што даље од овог свирепог свијета. Али дјед? Зар да остави доброг дједа Пероша? Не, остаће овдје. Повући ће се само на скровитије мјесто, до првог мрака, а онда кроз шуму отићи у забјег и тамо од стараца измамити какву пушчицу, нож, шта било, и вратити се над ово село као хајдук вребајући прилику да на неки начин спасе дједа, или га бар освети. Страх се истопи у безазленој и непромишљеној одлуци. Истопи га бескрајна љубав која снажно букну у захвалном унку – захвалном за све.

Крену и поведе Mrкуљу. Прође неколико корака. Али наједном, као крупна киша, свуд око њега просуше се меци. Зафијукаше злокобно...

ГЛАВА СЕДМА

Бежао је, падао, бежао.

»Откуд ме пронађоше?« врзло му се по глави док је, вукући Mrкуљу, стругао кроз жбуње, сад већ заклоњен удолицом. Поврх главе, ипак високо, праскали су меци тупо ударајући у земљу испред њега. Лепеза пушчаних зрна помјерала се час лијево, час десно, највише у правцу пута који је, сав у

окукама водио на вучевску висораван а којим су прошле толике партизанске колоне. Долиница га одведе полулијево и сакри иза усамљене једне чуке. Одатле ускочи у честар младе храстовине што се пео ребром овећег брда. Мучећи се с кравом и врећом, врлудао је између стабала – преплашен и усопљен. Хтједе у једном тренутку да к врагу пошаље и брашно и краву па да сам, слободан као птица, суне уз то проклето брдо које се за инат издужило и пропело преко сваке мјере. Али се застиђе и самог себе: зар да остави Mrкуљу, звјерад да је раскубе или непријатељ да је рашчеречи и у казан настрпа? Крава га је гледала меким влажним очима, заплашеним, жалостивим; њему се учини да је осјетила брзоплету његову мисао и да су јој због тога сада очи влажне и меке – влажне од нијеме молбе да је не остави саму у пустињи.

Попе се најзад на брдо и с њега угледа висораван Вучева – њему добро познату. Тамо су лјети са стоком излазили у катуне склоњене по вртачама. Као да га из оних стијешњених колиба, склепаних на брзину, опали по очима љут дим сирове буковине; као да зачу крупан и самоувјeren лавеж овчарских паса отуд крај торова и успављиву, једноличну блеку оваца и јагњади. Нешто драго, спокојно, мило домаћну му из оних расутих шумарака, оних пространих пасишта што су се завршавали испод самог Maglića и над понором Сутјеске, нешто што се трајно било уткало у његов започети живот – заљепрша кратко пред његовим очима, па опет поста тврдо и хладно и друкчије некако, огрубјело и отргнуто. То што забруја у њему, спласну као рас-

прснут мјехур, и пуцњава – све јача и све ближа, немилосрдно га тргну из свега.

– Бјеж’мо, Mrкуљо, брате! – окрену се Драгиша крави и њежно је помилова по врату и по мекој бијелој ћуби између рогова. Као да разумједе његове ријечи, она мукну и пође тромо за дјечаком. Ускоро их прихвати шума, мрачна и бескрајна, још прошарана пропланцима као зеленим језерским окнима. Спокојство њено смири мало дјечака. Њене дебеле букве унијеше какву-такву сигурност пред неумољивом и тврдоглавом потјером: зауставиће оне зrna и одузети им снагу; њега и Mrкуљу покровитељски ће сакрити од злог погледа који све пред собом сатире, и одвући у тамно крило шуме – у њене укривене и безгласне јаркове и пећине.

Одавде је видио само крајичак села, у ствари погнуту кућу шверцера Ивељића и брвно, оно преко потока. Пожеље да види тамни кров своје куће, над којим се заштитнички приклонио високи орах. Чинило му се да ће је и сам његов поглед сачувати од угарка, одржати је усправно, охрабрити је да не подлегне слјеменом испред окрутне и незване силе. Као да ће с њом поново угледати дојучерашњег себе, ведрог и безбрижног, и опет сусрести дједа Пероша, који му је све у животу – и отац, и мајка.

Бачен је ево био у ковитлац ратни не схватајући откуд и зашто, и нит спокојног и радосног дјечаштва грубо се прекинула остајући само у оштром сјећању. Ожиљци су тупо ударали у младу збуњену душу и чинили да она почне сазријевати далеко прије времена, покушавали да огрубе лице и наметну озбиљне кретње одраслих. Бануо је однекуд суров и

опак живот, грамзив и опасан, и натурао жељу код малог и нејачког да буде одмах снажан и отпоран, сасвим одрастао човјек, како би могао одољети свemu што га сада сналази. Створила се, мало-помало, непримјетна скрама опорости и тврдоће у дјечаку. Али испод те скраме кључала је безазлена и ведра дјечачка душа, нетакнuta и поред ожилјака. Ожилјци су је само збуњивали и одводили, закратко, у предјеле сасвим несигурне и туђе у којима се није лако сналазио.

Он увуче краву у први пропланак на који нађе, привеза је и пусти да пасе, а сам се – оставивши врећу подаље од ње – врати рубу шуме и њоме пође опрезно и полако к оному путу за Вучево. Ишао је тако све до једног истуреног ћувика одакле се поново откри Благуње. Леже међу камење, добро сакривен шибљем. Поче да осматра.

Било је око десет сати.

Драгиша угледа како се зеленомутна, сива и ћутљива непријатељска колона успиње тромо према Вучеву – извирући дugo из села. Друга је, исто таква, непрестано увирала притичући из клисуре, разлијевала се око кућа на кратак одмор послије гадног успона и пред овај други – вучевски. Дјечак није ни примијетио кад је утихнула пуцњава, није ни знао да га Нијемци уопште нису ни били спазили, већ да су оно тукли на сумиџе, за сваку сигурност, тукли неповјерљиви у све те сумњиве косе око – прије но што ће кренути даље, за партизанима, набацујући их на Сутјеску. Колона се равнодушно пела, не журећи се нимало, сигурна у себе пошто је видјела да је нико огњем не сачекује.

Овдје је било напето тихо, мукло од опаке неизвјесности. Али од Сутјеске ћаволски је врило и хујало, потмуло, тешко. Чинило се да тамо кркља, тутњи, ломата, без предаха се сручивало гвожђе у ускрпјело гротло из којег – као из кратера – преко читавог овог простора тече стравичан хук смрти. Допрла би на махове покоја заглушно издвојена експлозија, па неколико њих, па би се опет слило у општу непрекидну тутњаву – загрижљиво немилосрдну и убитачну. Кад се несвесно иза себе окрену, Драгиша јасно угледа ројеве авиона над самом Сутјеском: узљућени, као осе, вијали су тамо-амо потпуно голим небом, понирали главом у амбис и отуд се вјешто извлачили, залијетали се, олакшани, право у небо. Зујање се њихово није чуло. Чуле су се експлозије иза њих, оно што је луђачки клокотало дубоко под њима.

Дјечак, безгласан, уздрхта.

»Све ће сатријети!« помисли застрашен од тамошњег пакла. Ово овдје, ово под њим, ћутљиво и споро успињање уза страну војске чије се оружје тамно пресијева на сунцу – учини му се као полујасно мицање у сну, нешто мање опасно, занимљиво чак. Грмљавина од Сутјеске као да смањи утисак малопријашње пуцњаве по селу и око њега, оног убијања између кућа и бјежања кроз дивље жбуње са душом у носу. Или му се бар све то учини далеко и давно преживљено, помало на граници заборава.

Али кад се усправи први дим у селу и отпоче да гори Милунова кућа, Драгиша разрогачи очи и јекну. Пресијече га нешто преко груди, као ножем, стегну му се грло. Ено пламен лизну и из његове ку-

ће (»видиш ли ти то, дједе?«), пробијајући се кроз дим преко крова, на прозоре, избијајући на врата. Лијепо му се учини како се од бола усправи онај потгнути стари орах, прикупљајући себи разгранате гране као опрљене прсте. Збогом, јадни доме, скора гаревино и развијано пепелиште! Ватра запламса и шверцеровом кућом. Готово тихо и сасвим беспомоћно, горјело је Благуње ни криво ни дужно, осуђено на пепео први пут откако постоји. Ускоро се спојише тешки праменови дима у плавкаст облачић, који од тужног села поче да језди низ клисуру, као да то некаква чудна, од страха изблиједјела, крв благуњска отиче са касапнице да свијету обзнати невољу најстрашнију.

Нијемци већ избише на висораван. У простору који пуче испред њих, видљиво омеђен кањонима Сутјеске и Пиве, учинише се и сами себи мањи; смањи им се самопоуздање пред увећаном могућностоју изненадног судара с титовцима који – баш зато што су у процијепу – могу бити далеко опаснији – отровни од безумља, од очаја, од свега. Заставодоште стога да причекају главнину колоне што се иза њих пела, растурише се за сваки случај у стријелце – мјерећи оштро сваки жбуњић, камењар, шумарак, спремни да отворе ватру. А од Сутјеске је тутњало, тутњало...

Међу њима Драгиша спази Благуњане. Везане и очерупане, понеке без капута и без капа, босоноге, вукли су са собом у претходницу – као таоце, као водиче, као заробљене осуђенике на смрт, како ли? Дјечак напреже вид да препозна дједа Peroша, Лижажа, било кога. Није се, ипак, могло разазнати.

Склонише их затим у неку вртачу – потонуше, ишчезоше. Драгиша оста загледан у празно. »Шта ли ће с њима, докле ће их вући?« мрмљао је замишљен и тужан.

ГЛАВА ОСМА

Глад га подсјети на краву и он се упути оном пропланку.

Мркуља је пасла, спокојно и полако.

– Благо теби – помисли дјечак. – Ти ништа не знаш. Тебе се све ово ништа не тиче, навикла си и на тутњаву...

Привуче ону вређу с брашном и сједе у хлад да се одмори и да сmisли нешто, шта ће и како ће. Одједном је, ево, непредвиђено и сурово улетио у крвав вртлог да се сам сналази и сам себи цевап даје, батрга се у мутној води и сам од невоље почиње да плива – иако то не умије. Но Драгиша је сеоско дијете, навикло од малена на многобројне тешкоће, поготову он – крај самохраног дједа. А тешкоће челиче више од ријечи и савјета, и уче самосталности и сналажљивом пробијању кроз живот. Шта сада да ради? Да се провуче кроз ову шуму до збјега, да им јави куд су одвукли Благуњане, или да чучи ту беспомоћан – подаље од спутаног дједа? Због нечега му се чинило да ће – оде ли одавде – изневјерити дједа Пероша, препустити га до краја непријатељу, просто издати. Његово присуство, ипак у близини старца, бђеће на неки начин над судбином Перошевом, чуваће га, гасити смртоносну жижу у сваком

метку који би покушао да се залети на њега. Осим тога, треба учинити нешто, и то што прије, да се избави дјед. И остали. Али шта и како? Тамо је сила, наоружана до зуба, а овдје он, сам и голорук. Па хајде сад – бори се!

Одлучи да потражи збјег.

Тамо ће покушати да покрене старце да се нешто ипак учини за спасавање својих људи. Наговориће Ивељића, макар њега. Он је још вук, вичан шуми и засједама, – толики живот је провео бијући се с финансима по злопућу. Њих двојица ће ако други не буду могли. Прикрашће се – смишљао је – логору ноћу, убити стражара, ножем, и брзо извући заробљене. Мрак ће им помоћи...

Приђе крави и помилова је:

– Е, па, Mrкуљо – да се иде! Ваља нам, богме, доста путовати.

Био је гладан, а није имао шта да једе. Каква је сад корист од тог голог брашна – све и да има времена, све и да не треба хитно спасавати дједа Пероша? Нема никакве посуде у којој би скрувао качамак или хљеб испекао. Требало је да дјед понесе посуђе, оно најнужније, колико за кратак боравак у збјегу – али све испаде наопако, сасвим како не ваља. Нема у шта ни краву да помузе, бар млијека да се напије. Узврпољи се и забрину. А гадно осјећа глад, празнину у желуцу, неку чак малаксалост удова.

Паде му на памет позната чобанска снажљивост у сличним приликама.

– Па да – озари се он. – Како да се не сјетим!

Чучну уз кравље виме и пажљиво, да ни кап млијека не штрцине по трави, поче да намазује у

длан. Намузе помало два-три гутљаја, па онда пошире, и опет... Трајало је то дуго, и Драгиша у ствари само донекле утоли глад.

Док је било дана, лако се пробијао кроз шуму. Њено спокојство и њен влажан, као улежао, мириш расположи дјечака мameћи га у своја зелена њедра. Откривала се све занимљивија и све привлачнија оку, час затамњена и тајанствена, час ведра, осунчана. Газио је мирисавим пропланцима изненада откривеним, прелазио превоје и спуштао се у јаруге прескачући шапатљиве безимене поточиће. Кроз грање се у небу назирао Маглић као мргодно сурво присуство. По њему је Драгиша одређивао првац кретања – треба ићи лијево, само лијево од њега!... Залазио је све дубље и дубље у то трепераво лиснато пространство, забављајући се уз пут; за жеље да нађе на какву лисицу, на зeca, на дивокорзу, па вала и на вука. Да, и вука. Сада га се не плаши. Ни од медвједа сад не зазире, јер зна да су се све те звјерке по дану добро посакривале – неизрециво преплашене сталним тутњањем од Сутјеске.

Али кад паде мрак, шума се поче претварати у непробојан и хладан зид, све више непријатељски што се више звијезда јатило изнад њега. Сакри се и тло под ногама и поста мрачна равна маса из које се управљају једино стабла као ћутљиво-мрки нељубазни цинови. Нестаде и Маглић, колики био да био, као да га прогута небо. Мрак љепљив загосподари читавом крајином журећи да све потули, посакрије, подави, прије но што се укаже мјесец над брдима и планином.

Драгиша стаде с муком да се пробија кроз густу помрчину ноћи и лишћа, теглећи Mrкуљу, коју шу-

ма као да учини непослушном и својеглавом. Све мање је одмицао напријед, некуд, све спорије у то мрачно тијесто, глуво и неприступачно – не знајући више ни сам где ће избити и испливати. Сад је већ ишао насумице, колико да не стоји, да не изгуби ипак у времену, – треба онима, везаним, помоћи без одлагања. Провлачио се између стабала, увијао од шибља и трња на које би налетио – јаукнувши, убоден, од бола. Више се није могао снаћи куд иде и на шта наилази и удара, осјети се сасвим беспомоћан. Он гурну Mrкуљу испред себе и ухвати јој се за реп: она боље види, она ће се лакше провући између дрвећа и сваког тог ћавола – извешће некуд.

Заиста, неко вријеме крава је ишла баш како треба, и Драгиша честита себи што испаде промуђуран. Али ускоро она поче све више да успорава ход, да застаје и да оклијева, лако подрхтавајући боковима.

– Шта ти је, који ти је враг? – плану дјечак. »Да не осјећа какву звијер у близини?« помисли охладивши се сав.

– 'Ajde, 'ajde, Mrkuљо, рођена моја! Само још мало, – протепа он и поведе је за собом.

Постаде му сада необично блиска, стварно најближи и једини пријатељ у овој понорној шуметини, на њу се још једино може ослонити: с њом једино разговарати, разбити страх који почине да се шуња у њему.

Још су се споро кретали неко вријеме, кроз тамник шумски. Умор је већ обузeo све удове, малаксавао је дјечак тврдоглаво настављајући непознатом мрчавом – беспутном и кад је видно, а камоли, као

ово сад, кад је мрак у коме се ни прст испред носа не види. Не сназећи се одавно где је, ни куд ће га тмина изнијети, дјечак најзад јасно увидје да је залутао дубоко и да му је залудно све то напрезање и ломатање мрачним крајем.

Кад наиђе на прву чистину, мало му се поврати вид. Угледа мирно жмиркање звијезда изнад размакнутог грања и себе, небо које се – од мјесечине тек стидљиво започете – плавило неком благом прашинастом ведрином. Већ му је било доста свега. Одлучи да ту сачека зору. Ту да заспи. Привеза Mrкуљу за дрво које напипа, остављајући јој дољно дугачак коноп како би могла да пасе ако ухтједне. Леже наслонивши главу на врећу: било му је меко, као на јастуку, и топло под главом. Задиже јаку од капута.

– 'Ајде, Mrкуљо, одмори се и ти – јаднице моја! Видиш куд нас ђаво натјера!

Гледао ју је, њену тамну сјенку. Она се, ћуљећи ушима, осврну неколико пута лијево и десно – сва пажљива и напета. Чупну два-три пут траву, па леже поред Драгише као да тражи заштиту пред том нарогушеном и узнемиреном шумом у којој је слутила пробуђено звјериње – шапу медвједа, оштар искежен зуб курјака, само страшно и погубно.

Док је ишао, Драгиша је имао пред собом иoko себе шуму утонулу у мрак, само мрак и само стабла која је требало савлађивати. Сав напрегнут у томе, ни на шта друго није мислио, ништа друго уочавао осим мрачне отпорне препреке на забринутом путу у збјег. Сада, заустављен и побијеђен умором, опусти се, препусти починку у жељи да заспи и добро да

се одмори – без обзира што је гладан. Но баш сада он примијети да је шума оживјела и устрептала та- ма, неко загонетно живо биће, не више мрачан зид у који се ваљало само забадати. Отвори очи и напрегну слух – натјеран страхом од тог покренутог лиснатог мора. Приби се уз краву.

Према њему стајала је тајанствена непојамна го- ра, пробуђена тек кад ноћ подави сву ону страшну тутњаву од недалеке Сутјеске и Зеленгоре, кад ма- кар привремено смири огњеве међу љуту завађеним војскама – полеглим у овом часу по висовима и ко- сама. Дисала је, рогушила се као да се спрема на из- ненадан силовит скок, канџама да растргне добјег- лицу. Нешто хладно, непријатно поче да струји око ње, леден вјетар некакав, и језа прође низ дјечакову кичму мрешкајући му кожу.

Покренуше се стабла, оживјеше мрачно и прије- тећи. Тешко и мукло захуја шума. Однекуд из дуби- на као да је долазио њен негодујући глас, ломио се и заустављао ту околну, с намјером да престрави дје- чака или бар себи да прида важност у његовим ши- роко отвореним очима. На мањове допирало је упорно некакво тајанствено шаптање, ћеретање, подмукло договарање некога с неким – негдје у бли-zinи, негдје са дна ливадице. Па би то дошаптавање опет прелило ново потмуло хујање шуме, сасвим прелило, зашкрипале би тешко гране, повиле се, из- виле пред оним што је тај немушти глас једнолично причао.

Зачу се, недалеко, јасно крцкање сувог грања под ногама. Драгиша се нагло усправи, ослушну. Ништа. Крцкање се понови опет, али сад нешто даље, дубље.

– Оде – лакну Драгиши. – Сигурно је нека звијер...

– А замисли да су то Нијемци, патрола њихова!
– сину му кроз главу. Сав претрну.

Ни мјесечина, која најзад издашно зали све, не умањи дјечаков страх. Сјенке сада искрснуше оштре и покретљиве, мрак се заби под грање, режећи отуд још опасније.

Пред њим је била чистина видна и сребрнасто плава од мјесеца, лелујава. Сједио је под буквом, лежима наслоњен о дебло, напрегнут, претворен у око и уво – прекрiven сјенком, и сам сјенка. Срце му је лупало. Он никад досад није био ноћу у шуми и није знао за њено чудесно буђење онда кад се сав свијет изван ње спрема на починак и мир. Није знао како то ноћу дивљач излази из својих невидљивих јазбина и лога, скитара се кроз мрак у потрази за плијеном и изворском водом а да то дању ради само кад мора – кад је ловци или било шта изненади, преплаши и истјера са лежаја. Поготову ових дана кад читавом крајином допире до ње стравична хука од које се и земља и гора потресају, нешто страшније и од саме грмљавине и грома, и треска обorenог стабла или стијене.

Сасвим негдје близу, у гранама, изнад главе чу се неко крупно дахтање, мукло и на махове убрзано – какво он досад никад није чуо. Ко то може бити горе? Дахтање се јасно чуло и одлијегало свуда око ло, по свој прилици била је то нека необична и крупна звјерка – медвјед можда? Драгиша ћипи на ноге и измаче се од стабла на чистину, вртоглаво смишљајући куд би. Али од тог његовог скока дах-

тање нагло умукну и Драгиша видје како се низ букву сјури огроман шумски пацов, пухаћ, и стрмоглави се чистином у мрак – препаднут и сам од опасног човјековог присуства.

Дјечак се застидје што се тако лудо препао пацова, но страх не одагна од себе. Био је он већ дубоко ушао у њега, подигравао је у грлу, трептао у свакој пори и јежио сваку маљу. Осјети се сићушан у овом тајанственом и мрачном колу које је непријатељски вребало на њега, као на нешто што је ту без дозволе читавог овог немуштог царства – навиклог само на себе и само себи довољног – ушао да му поремети спокојство и запријети опстанак. Да како-тако охрабри себе, он стаде да ломи грање за постельу. Сложи га поред краве и леже припијајући се уз њену топлу чекињу. Mrкуља је, дријемајући, равнодушно преживала успављајући га и смирујући. Није ни знао кад га сан плавим прозрачним крилима однесе благо на засунчalu улицу фочанску – тамо поред запјенушане ријеке, препуне веселих риба...

ГЛАВА ДЕВЕТА

Узалуд су се били сакрили у грмену шипурка. Висок и кракат Нијемац, подофицир, први их откри и упери на њих машинку. Остало тројица, пратиоци, опколише грмен с пушкама »на готовс« и, оштро одсијецајући својим неразумљивим језиком наредише им да изиђу. Први се појави преблиједјели Милун, затим Лијаћ. Напосљетку се искобеља из драча и Перош, све нешто мрнџајући себи у браду – као да се правда.

Везаше их жицом и потјераше испред себе. Лијаћ с мржњом погледа у онај шипурак и у Бакочев млин – као да су му они били криви што је тако глупо и тако лако пао у ропство. Погнут и брижан, гавељао је стари Peroш гледајући пред собом у ту родну земљу, коју, сва је прилика, посљедњи пут гледа и оставља неповратно. Бијел у лицу као крпа, Милун је ишао уздигнуте главе и наоко смирен, спреман на све што га чека. Он не погну главу ни кад га један од војника, разљућен очигледно његовом поноситом и пркосном смиреношћу, снажно удари кундаком у леђа. Не окрену се, не прозбори ни ријечи. Само му поглед блесну некаквим неодређеним тамнилом у коме је било и мржње и пркоса, некаквом кратком ватром коју не ухвати нико.

Стрпаše их у Ивељићеву стају, у којој је већ било затворено неколико Благуњана. Очи им засјени мрак и неко вријеме не могоше ништа видјети око себе; послије се стопише у брижну групицу заробљеничку и црне слутње, свака за себе, завезоше устајалом шверцеровом стајом. Напосљетку убацише међу њих и здепастог Павлицу Јарамаза. Чим угледа брата, Милун пос코чи:

– Зар си жив, Павлице? А ми мислили – погибе у воћњаку!

– Зар сам жив? – одговори Павлица јетко. – Ако ми је ово живот – онда јесам!

Мрштећи нос, окрете се по штали:

– Вала мogaо је Ивељић ову стају и да почисти. Заудара, браћо много!...

– Види, види што има фин господски нос! А 'дје га избрusi тако, Павлице, брате рођени! Казуј, да

зnamо!... – пропискута Goјko Кршикапа, ситан и је-
личав човјек.

– Е, људи вама је до... Прегоните се као дјеца –
рече забринуто Peroш. – А не велите 'oћe ли нам
главе остати на рамену!...

Напољу је, по селу, још пуцало и чуле су се цоку-
ле испред стаје, говор оштар и неразумљив свима.
Непријатан, непрекидан жубор; узвици, звецкање
оружја.

– А што и да нам остану на рамену, мој Pero-
ш? – настави Krшикапа. – Што да и остану кад
смо магарци? Прече су нам биле оне крпetine, због
њих нас ево у овом Ивељићевом смрдуљаку. Ког ћа-
вola смо чекали овде!

– Изненадише нас, ето ти! – рече Peroш и зауми
да рашири руке. Али чврсто притегнута жица, пре-
ко чланака, опомену га да је тај покрет узалудан и
он се горко осмијехну. »Шта би са Драгишом, избје-
же ли?« помисли затим и још се више смрче. Некак-
во бреме, тешко много, нелагодно, свали му се на
старачка плећа. Пови га земљи.

– Лијаћу, како ти је? – упита дјечака у углу. Чи-
нило му се као да пита унука, чија му је судбина не-
извјесna и за коју је и он, старкеља матори, помало
крив. Што га раније не посла у збјег?

Лијаћ извуче главу из рамена.

– Видиш, чика Peroшу... Ко и свима вама...

– Не бој се, соколе, искobeljaћemo се некако!
Пушке нам нису нашли, војска, рећи ћemo, нисмо –
шта нам могу? Нећe они нас, мирне сељаке... – тје-
шио је и синовца и себе Павлица Јарамаз.

Милун свега једном погледа у свог риђокосог
дјечака. Плашио се да га љубав очинска не разmek-

ша и не учини слабићем макар и на тренутак, макар и невидљиво за остале. И да самог Лијаћа разњеженошћу својом и бригом не заслини. Нека се и дијете држи јуначки, такво је доба, нека га пред сељацима не обрука. »Чврсто, дјетићу, стисни зубе, трпи! Мушки поднеси све што наиђе, свако зло!« шапутао му је у себи. »Буди больи од Васиља!«

Затрупарише цокуле испред врата. Чуше се затварачи на пушкама, праћени брундањем војникâ.

– Ауф! Форверц! – рикну онај исти подофицир кад плећат стаде на стајска врата, показујући руком да излазе.

У колони, опкољени са свих страна војницима наперених пушака и мрка погледа испод шљемова – пели су се везаних руку уз Вучево. Осјећали су да их сви ти погледи около пеку непријатељском мржњом и грдним бањатим презиром, да су ту јадна обесправљена шачица с којом су сигурно нешто рђаво наумили. Водили су их у претходници, готово на самом челу издужене колоне, не дајући им да застану и предахну макар мало, зној да бришу, дуван да запале. Једни су ишли боси, јер ни опанке у оној јурњави нису стигли да обују, па су их пекли табани – израњављени од оштрог љутог камена по путу. Другима су капе биле попадале приликом узалудног бјежања, а неки се ни капута нису били сјетили – да их дограбе са клина. И сами себи изгледали су јадно, понижени, осрамоћени. Ход њихов мученички пратила је тмула и непрекидна тутњава са Сутјеске, потискујући из њих наду у избављење.

Бол их порази кад угледаше куће у пожару.

Застадоше опуштени, сломљено посматрајући невеселе димове изнад кровова. Нијемци међутим гракнуше, и онако већ напети и подозриви, сјатише се и почеше кундацима да туку у леђа, у груди, где стигну – разјарено тјерајући попаљене напријед. Ускоро избише на Вучево. Свалише их у рупчагу, још мокру од недавно отопљеног снијега, и њеним рубом поразмјестише стражу.

– Е лијепо ли нас удесише данас! – горко рече Милун кад се, уморан и сломљен од свега, просто свали на голу земљу.

Ћутали су сви. Свако је мучио своју муку и сгодио, забринут, своје домаће рачуне у којима је све било испретурано, све поремећено и позаплетено, нејасно и помућено, да се ништа није могло извући из тог замршеног клупка – никакав изглед, никаква утјеха. Остајало им је само да страхују и чекају. Да чекају – шта, кога? – Од партизанске војске немају се, изгледа, чему надати; сад је она у најстрашнијем шкрипцу откако је устанак избио и о свом се великом јаду забавила – како да се извуче из обруча толико надмоћне војске, да одоли лудачком притиску. А да сами, голоруки и везани, нешто предузму? Да покушају бјежати? Неко ће можда утећи, неко погинути, неког ће опет ухватити, па то је онда што и изгубити главу. Бјежали су јутрос, и шта?... Изгледи за то су, значи, јадно мали. Залудно би то било.

– Шта ли ради Драгиша? – сјети се Лијаћ друга.

– Ако је у животу – благо њему! Ех, да ми се дочепати оне пећине, Орловог гнијезда – можда је Драгиша већ тамо, ако је жив и паметан! Шта ће у збјегу, међу оним излапјелим старцима који низашта више

нису, кадри само да и јунака уплаше својим мало-душним савјетима? Богме бих ја знао куд би – у пећину, брајко, хајдук да будем, партизани док се не врате...

Колона је одоздо надолазила као поплава, звекећући у ходу непрестано. Разли се као мравињак свуд око, притисну ово мало висоравни изнад села, тако да она убрзо постаде тијесна и претијесна за толику војску и комору, и стоку коју су по Пиви опљачкали. Наредише претходници да опет крене напријед, да у току поподнева пређе пола вучевског простора – све тамо до иза Благуњских катуна. А то је за овај дан доста, сасвим доста, више но што су се надали. Откако су се прексиноћ с партизанима препуцкивали на положају код Недајног (»А та балканска села, гадна и прљава!«), све досад не испалише пушке на њих: беже пред њима вальда већ сасвим збуњени, или је то њихово неко ново ратно лукавство – ништа, свеједно, Сутјеска им је гробница. Ено, види се... Тамо тутњи...

Претходница остави Благуњане. Покупи са собом и ону стражу, мјесто ње дође друга. Ова се одмах показа мање ћутљива. С пушкама о рамену, под дубоким шљемовима који су их претварали у хладне и безосјећајне људе од гвожђа, надодљени пиштолјима и кашевина и ранцима, војници су – наднијети над робље – хтјели мало да се забаве поимајући ту »забаву« на свој сувори начин; почеше одозго да псују и да пријете да се ругају преблиједјелим сељацима. Један од тих војника, родом из Баната, био је најгрлатији. Добацао им је на нашем језику, који је, изгледа, некада био научио само да му

послужи за овакву прилику – сивану одавно. При том се пакосно смијуљио:

– Шта је, бандо – покуњили сте носове! Где вам је Краљевић Марко? Марко је с нама, ено га под брдом у нашој комори! – може и бивши четнички командант мало улар да потегне, зашто не?

Благуњани се најприје зачудише. »Откуд овај под шљемом да нашки збори?« Онда објаснише себи: »Шпијун штокакав! Потрпезна кучка! Нека га, нек лаје – може му се... И као да су им уста оловом била заливена, ћутали су мрко, тобоже равнодушно, иако је кључало у њима, кључала мржња гонећи на бујицу ријечи – међутим инат и понос нису јој дали да провали. Па и страх.

– Где су вам сад ваши партизани? – изазивао је онај одозго. – Што вам не помогну? Чујете ли оно тамо, све ћемо их онде смирити, па и вас – после. Ни ви нисте ништа боли – јатакујете с бандом, знамо ми вас! Научићемо вас реду, стоко гејачка, памук да будете! Море ни то: све вас потаманити, као пацове!...

Преводио би на њемачки понешто из овога што је говорио, војници су се смијали, смијао се и он својој тобожњој духовитости.

– Гле, гле, оног босоногог јарца! – закикота се показујући прстом на Гојка Кршијапу. – Бре, јеси ли ти неки црквењак, лугар у оставци, шта ли си? Хоћеш да ти ја очитам ту вашу влашку литургију? Шта, нећеш! Нећеш, је ли? Ма немој, види како се господину црквењаку мршти шило од носа, ахахаха! Ја сам Мата из Баната, ја умем да бијем, на часну реч, умем. Хоћеш ли да испробаш? Био сам ја и

на рингу. Знаш ли ти, мазгове, шта је то ринг, бокс-меч? Не знаш. Сад ћу ти ја то...

Приђе најеженом Гојку и дохвати га за подбрадак. Грубо му одиже лице.

– Мене, гледај, јарче! – унесе се »Мата из Баната«. Пљусну шамар.

– Ниткове! – просикта увријеђени Кршикапа и зауми да спутаним рукама врати ударац.

Мата одскочи корак-два, па онда као рис јурну на босоногог сељака. Брза киша његових боксу изучених песница обасу несрећног Гојка свуда по глави, по лицу, по трбуху, забобота мукло и ситно као град – изнаказујући му лице. Кrv пљусну из носа и румено прели преко усана, браде, кошуље. А кад доби жесток ударац у око, Кршикапа јекну од бола и стровали се на тле.

– Де, немој се љутити – само сам те добронамерно помиловао. Колико да видиш шта зна брат Мата из Баната. Може он и овако... А ти, вашко, на мене хтеде руку – о, о брате, много си ми нешто нервозан! Не вальа ти то...

Удари га чизмом у леђа.

– Кад ти истече кrv, јави ми се. Баш ме интересује... – рече бришући песницу од крви која по њој мало покапа. Врати се горе, на стражарско мјесто.

ГЛАВА ДЕСЕТА

Кршикапа обливен крвљу, везаним рукама извуче кошуљу из чакшира и стаде њоме да брише лице шкргућући зубима од бола. Поможе му Лијаћ да до-

Настави читање из књиге коју ћеш узети у школској или градској библиотеци.
На тај начин ћеш осетити чар књиге и читања.